

Принцип толерантності в комунікативному діалозі культур

I. М. Гапєєва, О. В. Коваль, З. О. Митяй

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, м. Мелітополь, Україна
Corresponding author. E-mail: gapeeva.irina.1979@gmail.com

Paper received 30.08.19; Revised 09.09.19; Accepted for publication 11.09.19.

<https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2019-204VII60-05>

Анотація. Стаття розкриває проблему взаємодії мов, культур і особистостей в умовах світової інтеграції, бо саме з культури починається духовне спілкування людей, розуміння і співпраця народів, а діалог культур актуалізується саме у спілкуванні особистостей. У той же час проблематика кореляції понять “національний характер” та “мовна особистість” у контексті міжкультурної комунікації наразі є малодослідженою і, на нашу думку, потребує детального висвітлення. Проаналізовано та схарактеризовано поведінковий план мовної особистості. У статті також зазначено роль національного характеру у міжкультурній комунікації, його вплив на різних рівнях розвитку міжкультурної компетенції мовної особистості, а також якісну відмінність та змінність від комунікативного бар’єру до необхідного фактору для розуміння інакшості співрозмовника.

Ключові слова: толерантність, комунікація, мовна особистість, діалог культур, етнос.

Вступ. Поява численних досліджень у галузі національно-культурної свідомості актуалізована сучасною ситуацією глобалізації та взаємовпливу мовних культур. “Етнізація” політичних та економічних процесів, пильна увага до особливостей міжмовних контактів та міжетнічних конфліктів висунули на передній план феномен національно-культурної специфіки мовної особистості. Україна є однією з країн, де за багатонаціонального складу населення вдається уникати міжетнічних конфліктів. Вироблений і перевірений практикою досвід співіснування різних етносів у регіонах країни дозволяє говорити про толерантне ставлення між ними. Підтримання атмосфери толерантності, усунення чинників міжнаціональної напруженості і конфліктів є одним з головних завдань України як демократичної держави.

Європейський вектор є провідним напрямом зовнішньої політики України. На початку XXI століття у різних регіонах країни активізувалися процеси культурного самовизначення етносів, відродження етнокультурних традицій як відповідь на зростаючу глобалізацію світу з її небезпекою уніфікації і стандартизації способу життя. Глобальна взаємозалежність стала складовою світової спільноти, – стверджує М. Хомяков [9, с. 115], впливаючи відповідно на розвиток окремої особистості.

Поняття взаємовпливу культур у поліетнічному середовищі стало особливо актуальним в останні десятиліття у зв’язку з розширенням інформаційного поля, зростанням національно-культурних контактів. Як засіб розуміння і спілкування, мовний аспект забезпечує багатосторонній діалог і співробітництво в контексті реалізації національних інтересів на європейському напрямі. Реалізація мовних стратегій є однією з основних умов ефективної реалізації європейського курсу України. Вивчення цих процесів актуальне не лише для українського, але й для європейського загалу. Мова розширює контакти між людьми, забезпечує спілкування, сприяє взаєморозумінню і налагодженню міжнародних контактів.

Огляд публікацій за темою. Антропоцентрична парадигма сучасного мовознавства зумовила актуальність лінгвістичних досліджень, присвячених національно-культурній своєрідності мови. Лінгвістика звернулась до людського чинника в мові, до виявлення того,

як суб’єкт мовлення використовує мову залежно від його комунікативного потенціалу, від фону загальних знань про світ. Саме антропоцентричний підхід до вивчення мовних одиниць, – стверджує В. Жайворонок, – збуджує зацікавленість до ролі мови як суспільного явища в системі духовних цінностей етносу... Адже не лише людина впливає на мову, але й мова великою мірою формує особистість [3, с. 11]. Як вітчизняні, так і зарубіжні когнітологи нашого часу аналізують семантику слів, їхню здатність взаємодіяти один з одним, визначаючи напрям акумуляції знань про навколишній світ у мові (Бабіна 2002, Кубрякова 2002, Філмор 1988). Порівняльне мовознавство достатньо уваги приділяє вивченню семантики лексичних одиниць мови (Аракін 1979, Бондаренко 1997, Воркачев 2005, Гак 1977, Колшанський 1984, Новикова 2000, Телія 2004 та ін.).

Людині як суб’єкту, що усвідомлює й говорить певною мовою, приписують активну роль у формуванні мовних одиниць. Як слушно зауважує В. Чабаненко, будь-яка жива мова функціонує й розвивається не в лінгвальному вакуумі, а в оточенні інших мов, у взаємозв’язках з іншими мовами [10, с. 199]. У контексті сучасних лінгвістичних досліджень антропоцентричність зосереджує увагу на особливості ролі людини, її свідомості, світобаченні в організації й використанні мови як засобу спілкування, зберігання, переробки й передачі знань. З позиції антропоцентричної парадигми людина пізнає світ шляхом усвідомлення себе, своєї теоретичної й предметної діяльності у ньому, визначаючи ієрархію цінностей, що проявляється в мові [7, с. 12].

Мета. Формулювання уявлення про роль національного характеру мовної особистості у процесі комунікації.

Матеріали й методи. Теоретичним підґрунтям дослідження слугують наукові роботи, що стосуються актуальних питань лінгвокультурології, лінгвогендерології, психолінгвістики, соціолінгвістики та ін. Практичні матеріали зібрано авторами шляхом спостереження за мовленнєвою поведінкою, а також анкетування та інтерв’ювання у східному регіоні України [1, с. 12]. Для отримання достовірних даних про вплив ситуативних параметрів на мовлення інформантів скрупульозно контролювалася мовленнєва ситуація, природно неви-

мушене мовлення або свідомо орієнтація на престижний еталон. Метою інтерв'ювання та анкетування було визначення стану функціонування української мови та мови тієї етнічної спільноти, з якою себе ідентифікує мовна особистість у всіх сферах життя студентської молоді: в сім'ї, у вищих навчальних закладах, в системі науки, культури. Для досягнення поставленої мети використано комплекс загальнонаукових і спеціальних методів, першорядну роль серед яких відіграє описовий та аналітичний методи, а допоміжну – метод лінгвістичного спостереження, семантичного та концептуального аналізу. Під час систематизації фактичного матеріалу вжито структурний метод.

Результати та їх обговорення. Як універсальний засіб міжлюдської комунікації, засіб спілкування, мова виконує освітню, розвивальну, гуманістично-виховну, людинотворчу функції. Завдяки мові здійснюється формування людини як особистості, а через оволодіння розмаїттям мов – сприйняття нею інших як собі рівних особистостей. Мова, таким чином, об'єднує людей, а разом з ними – об'єднує народи, допомагаючи їм розпізнати себе як однакових і одночасно як індивідуальних, особливих. Таїнство людинотворчої й об'єднавчої функції мови полягає в тому, що її лексичний склад містить у собі загальне – своєрідне відлуння “духу людства”, а також особливе – відлуння “духу народу” мовою якого вона є. Єдність двох субстанцій якраз і створює ту унікальну можливість ідентифікації себе з людством і одночасно із своїм власним народом, можливість розуміння іншого народу як рівнозначного представника людства, налагодження діалогу, а слідом за ним – взаємодії, співробітництва. Світовий досвід засвідчує, що в основі духовного єднання людей у певну спільноту лежить насамперед мова. Духовна суть об'єднує всі мови всіх народів, хоча звукова й знакова відмінність між ними очевидна. Якби було інакше, жодних можливостей порозуміння між різними індивідами й народами не було б.

Відтак закономірним стало введення поняття “мовної особистості” з її поведінковими, мовленнєвоповедінковими, когнітивними й ціннісними характеристиками [5, с. 12]. Через те, що увага у лінгвістичних науках фокусується на носіїв мови, а самі когнітивні аспекти функціонування особистості, інтелект проявляються у мові, поняття мовної особистості стає в межах антропоцентричної парадигми одним з центральних. До аналізу мови особистості в лінгвістиці підходять двома шляхами – семасіологічним і ономасіологічним. У науці найбільш представлений семасіологічний підхід: побудова лексико-граматичних полів, виявлення ключових слів, концептів. Аналіз мовної особистості за допомогою концептів запропонував Ю. Караулов, який вважає більш правильним шлях аналізу структури мовної особистості від вищого рівня (мотиваційного) до нижчого (вербально-семантичного).

Проблемі формування мовної особистості присвячена монографія В. Тимофєєва “Особистість і мовне середовище”, де розглянуто фактори, що розвивають особистість, і, як наслідок, мовну особистість у діалозі культур. Якщо різні культури глибоко проникли у свідомість індивіда, в такому випадку діалог культур буде свідчити про високий рівень індивідуальності мовної особистості, явище діалогу культур у структурі

мовної особистості надає їй своєрідності, неповторності [6, с. 62].

Ціннісний план мовної особистості містить етичні та утилітарні норми поведінки, властиві певному етносу в певний період. Пізнавальний (когнітивний) план мовної особистості виявляється шляхом аналізу картини світу, властивої їй. На рівні культурно-етнічного розгляду виділяють предметно-змістовні і категоріально-формальні способи інтерпретації дійсності, властиві носію певних знань про світ і мову. Поведінковий план мовної особистості характеризується специфічним набором мимовільних характеристик мовлення і паралінгвістичних засобів спілкування. Такі характеристики розглядають у соціолінгвістичному і прагмалінгвістичному аспектах: у першому виділяють індекси мови чоловіків і жінок, дітей і дорослих, освічених і менш освічених носіїв мови, людей, які говорять рідною та нерідною мовами, у другому – інтерактивні, дискурсивні ходи в природному спілкуванні людей. Ці ходи будуються за певними моделями, відповідно до обставин спілкування. Відповідно виділяють ситуативні індекси спілкування (відстань між учасниками спілкування, гучність голосу і виразність вимови, вибір слів, типи звертань тощо). До числа таких індексів належать і відносини ситуативної нерівності (наприклад, в мовленнєвих актах прямого і непрямого прохання, вибачення, компліменту). Поведінковий стереотип включає безліч характерних ознак і сприймається цілісно [4, с. 19-20].

Розуміння та сприйняття національного характеру і є необхідною передумовою для усвідомлення і сприйняття інакшості чужого, що робить можливою міжкультурну компетенцію. Зважаючи на роль національного характеру в процесах міжкультурної комунікації та беручи до уваги зв'язок між вербальною та невербальною складовими комунікативних процесів, етноспецифічність та універсальність комунікативних компонентів, можна зробити висновок, що роль національного характеру у міжкультурній комунікації на різних рівнях розвитку міжкультурної компетенції мовної особистості є якісно відмінною та змінюється від комунікативного бар'єру до необхідного фактору для розуміння інакшості співрозмовника.

Однією з основних проблем на сьогодні в українському суспільстві в цілому і в східному регіоні зокрема є проблема соціальної диференціації мови на всіх рівнях її структури, зокрема характер взаємодії між мовними і соціальними структурами. Основним чинником взаємопорозуміння мовних особистостей виступає міжкультурна комунікація, на яку впливає мовна ситуація, що визначається як сукупність форм існування мови, що обслуговує континуум спілкування. Мова входить в епіцентр політичних і громадських інтересів. Це відбувається тому, що мовне питання практично віддзеркалює і концентрує в собі взаємодію, суперництво, а нерідко й боротьбу різних етносоціальних, етнокультурних, етномовних, етноконфесійних груп, прошарків соціуму за власну ідентичність, право на своє бачення світу, власні цінності та власну інтерпретацію явищ навколишнього світу.

Вважають, що ефективність будь-яких комунікативних контактів, в тому числі й міжкультурної комунікації, визначається не тільки тим, наскільки зрозумілі співрозмовнику слова й інші елементи вербальної ко-

мунікації, але й вмінням правильно інтерпретувати візуальну інформацію, тобто погляд партнера, його міміку і жести, рухи тіла, позу, дистанцію, темп й тембр мови [4; 5]. Адже, як встановлено, за допомогою мови передається приблизно 35 % інформації. Однак існує достатньо велика кількість інших засобів спілкування, і ці форми спілкування об'єднують поняття невербальної комунікації, яка охоплює інші 65 % інформації, що передається в процесі комунікації [2]. Невербальне спілкування виступає невід'ємною частиною комунікації й тісно пов'язане з вербальним спілкуванням.

Проблема толерантності стосується як поваги до чужих цінностей, так і позиції, що припускає розширення кола особистих ціннісних орієнтацій за рахунок позитивної взаємодії з іншими культурами. Активна моральна позиція і психологічна готовність до терпимості – основні компоненти поняття толерантності. Метою формування даних соціально-психологічних якостей мовної особистості є позитивна взаємодія з людьми інших культур, поглядів, позицій, орієнтацій.

Консолідації української нації на сучасному етапі сприяє звернення уваги на проблему етнокультурної самовизначеності окремих регіонів, одним з яких виступає Східна Таврія. Це територія з різноманітним поліетнічним складом населення, яскравий представник етнокультурного розмаїття одного зі східних регіонів України, де проживають не лише українці, а й росіяни, болгар, греки, кримські татари, караїми, німці, вірмени та багато інших етнічних спільнот. Однією з важливих соціолінгвістичних проблем є проблема соціальних аспектів білінгвізму (двомовності). В умовах білінгвізму дві мови співіснують у межах одного колективу, який використовує їх у різних комунікативних сферах залежно від соціальної ситуації й інших параметрів комунікативного акту.

Мова як виразник життєдіяльності етнічних спільнот пов'язана з історією кожного окремого народу і його звичаями. Так, безпосередньо в нашому дослідженні було виявлено: на думку 40,5 % респондентів найбільш впливають на збереження національності такі чинники, як збереження народних звичаїв, а також збереження мови (35,3 %). Причому принципової різниці між відповідями представників різних етносів не було виявлено за виключенням караїмів, які віддають перевагу як збереженню мови – 50,0 % так і збереженню віросповідання – 50,0 %.

На питання *“Наскільки добре Ви знаєте свою рідну мову?”* представники різних етносів дали дещо неоднозначну відповідь. Так, добре знають свою рідну мову росіяни (83,3 %), вірмени (80,0 %), українці (78,1 %), караїми (60,0 %), болгар (53,8 %), чехи (50,0 %), кримські татари (41,9 %), греки (40,0 %). Однак, опитування показало, що 40,0 % греків, 40,0 % молдован, 38,5 % євреїв, 28,6 % німців взагалі не знають рідної мови. Все ж вивчати та краще знати власну мову, щоб бути інтегрованим у свою етнокультуру хочуть всі етноси, а саме: чехи (100 %), кримські татари (96,8 %), євреї (91,7 %), вірмени (90 %), болгар (84,6 %), караїми (80 %), німці (76,2 %), греки та молдовани (60 %), росіяни (70,8 %), українці (65,8 %). Неоднозначність етномовної ситуації посилюється нерівномірністю використання мов у процесі сімейного спілкування. Більшість респондентів (68,7 %) віддають перевагу

російській мові, 19,8 % спілкуються українською, 33,0 % і російською і українською залежно від обставин, і лише 0,2 % іншою мовою.

Формування саме такої вибірки зумовлене необхідністю відстеження та порівняння зміни ставлення до мови як української, так і мови тієї етнічної спільноти, з якою вони себе співвідносять. Звісно, на території будь-якої держави, й України зокрема, необхідне знання в першу чергу державної мови, завдяки чому люди різних етнічних спільнот можуть порозумітися. Однак, українською мовою у сімейному колі спілкуються лише 21,9 % українців, 18,8 % болгар, 10,0 % вірмен, 9,1 % чехів, 6,0 % росіян. Позитивним є те, що такі етнічні спільноти, як росіяни (94,0 %), вірмени (90,0 %), кримські татари (26,5 %), українці (21,9 %), болгар (12,5 %) обирають рідну мову в якості родинного спілкування.

На питання *“Якою мовою Ви переважно розмовляєте на роботі, в транспорті, на вулиці?”* відповіді респондентів розподілилися так: віддають перевагу російській мові кримські татари (91,2 %), чехи (90,9 %), росіяни (88,0 %), болгар (78,6 %), українці (78,1 %); українській мові – українці (21,9 %), німці (16,0 %), болгар (14,3 %), росіяни (12,0 %), вірмени (10,0 %), чехи (9,1 %), кримські татари (5,9 %). І все ж, не дивлячись на те, що переважна більшість населення регіону є російськомовним, 10,0 % вірмен, 7,1 % болгар, 2,9 % кримських татар надають перевагу спілкуванню на роботі, в транспорті, на вулиці рідною мовою.

Для кожної культури усталилися певні ключові поняття, виражені словесно, як, наприклад, для українців, росіян, караїмів – гостинність, для німців – порядок, точність. Для визнання тієї чи іншої лексеми концептом, ключовим поняттям певної культури, потрібно, щоб воно стало загальноновживаним, частотним, увійшло до складу фразеологізмів, прислів'їв, приказок та ін.

Серед інститутів, які виховують в душі народних (національних) традицій чільне місце (37,6 %) займає родина, 28,5 % – національні товариства, 13,6 % – засоби масової інформації. Школи та навчальні заклади вихованню приділяють не належну увагу (відповідно 5,4 % та 6,3 %). Але серед респондентів неоднозначна думка щодо ролі соціальних інститутів у вихованні. Так віддають перевагу родинному вихованню та національно-культурним товариствам вірмени (100 %), молдовани (60,0 %), болгар (50,0 %), німці (86,3 %), євреї (83,3 %), караїми (60,0 %). Українці вважають, що в цьому душі виховують, в основному, школи (12,8 %) та навчальні заклади (13,9 %).

На території Запорізької області функціонують 60 національно-культурних товариств, з них 11 обласних, 37 міських та 12 районних. Все ж далеко не всі знають про їхню діяльність. Серед них 41,7 % росіян, 30,0 % вірмен, 25,0 % греків. Це переважно мешканці сільської місцевості. Тут універсальної цінності при спілкуванні набуває толерантне ставлення індивідів, які вступають до діалогу. Термін “толерантність”, використовуючись у різних наукових парадигмах, наповнюється власним специфічним змістом. Так, із точки зору етики становить норму цивілізованого компромісу між різними культурами і готовність до прийняття інших поглядів. Толерантність проявляється у відносинах між особистостями і в поведінці індивідів,

тому вона, безперечно, належить до числа комунікативних категорій. Важливим для неї є поведінка суб'єктів – власне діяльність учасників комунікації. Під час діалогу знаходять вираження загальнокультурні та етнокультурні цінності, що характеризують особистість людини. Актуальність значення слова “толерантність” змушує поставити запитання: що воно містить в своїй концептуальній структурі?

Толерантність – це терпимість до інших поглядів і звичок, здатність переносити неприємності, це відсутність або ослаблення реагування на будь-який несприятливий фактор, що проявляються у витримці, самовладанні. З позицій лінгвістики толерантність є багатоаспектним і недостатньо чітко визначеним у сучасній лінгвістичній науці поняттям. Для формування толерантного мислення і поведінки в суспільстві на всіх його рівнях є важливим дослідження лінгвістичних особливостей концепту “толерантність”, виявлення значення слів, вербалізуються різні боки даного концепту, а також аналіз компонентів лексико-семантичного поля концепту “толерантність” відповідних соціальним і моральним нормам певної лінгвокультурної спільності.

Зокрема, в українському та російському характерах з концептом “толерантність” пов’язані такі доміанти, як фаталізм, любов до моралізаторства, душа, совість. Ментальними зразками є невинний пошук добра, істини, гармонії, широта, простота, сердечність, непохитна воля, твердість, невірноваженість. Сутність

характеру українця, росіянина багато в чому визначається православною релігійністю, що живить людину православним віровченням, а православними доміантами є соборність, прагнення до моральної досконалості, дар покаяння, довготерпіння, жертвності, визнання цінності страждання. У німецькому ж характері відбиваються національні ідеали, духовні норми, історичні помилки, обставини життя народу, які й визначають його доброзичливість, повагу, порядність, акуратність, практицизм. Відмінними рисами болгар є самовладання, незворушність, стриманість, ввічливість, культ самоконтролю і запропонованої поведінки, схильність обходити гострі кути, терпимість до чужої думки та ін.

Висновки. Отже, в умовах сучасного інформаційно-комунікативного суспільства пошук оптимальної згоди, діапазону толерантності є ключовим завданням державної політики, спрямованої на досягнення соціальної довіри як фактора економічного зростання, соціальної стабільності та особистої безпеки. Саме тому сучасний етап у розвитку лінгвістичної науки характеризується докорінною зміною базисної наукової парадигми, поворотом до розгляду мовних явищ під антропоцентричним кутом зору. Усвідомлення джерел національного світобачення, етнософської природи світосприймання – це кроки до власної етномовної ідентифікації, до національного самоусвідомлення, до віднайдення власного місця в цивілізованому світі загальнолюдської спільноти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Афанасьєва Л. В. Звіт за результатами анкетного опитування лабораторії соціологічних досліджень. Мелітополь, 2011. 56 с.
2. Бахтин М. М., Библер В. С. Поэтика и культура. Москва: Прогресс, 1991. 176 с.
3. Жайворонко Н. В. Українська етнолінгвістика: нариси: Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Довіра, 2007. 262 с.
4. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград, 2002. 477 с.
5. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. Москва: Наука, 1987. 180 с.
6. Тимофеев В. П. Личность и языковая среда: учебное пособие. Шадринск: Наука, 1971. 122 с.
7. Ткаченко О. Б. Українська мова і мовне життя світу. Київ: Спалах, 2004. 272 с.
8. Формановская Н. И. Ритуалы вежливости и толерантность. Екатеринбург, 2003. 273 с.
9. Хомяков М. Б., Купина Н. А. Философские и лингвокультурологические проблемы толерантности: коллективная монография. Москва: Олма-Пресс, 2005. 292 с.
10. Чабаненко В. А. Вибрані праці з мовознавства. Запоріжжя: Дніпровський металург, 2007. 505 с.

REFERENCES

1. Afanasyeva L. V. Report on the results of a questionnaire survey of the sociological research laboratory. Melitopol, 2011. 56 p.
2. Bakhtin M. M., Bibler V. S. Poetics and culture. Moscow: Progress, 1991. 176 p.
3. Zhayvoronok N. V. Ukrainian ethno linguistics: essays: a textbook for students of higher educational institutions. Kyiv: Dovira, 2007. 262 p.
4. Karasik V. I. Language circle: personality, concepts, discourse. Volgograd, 2002. 477 p.
5. Karaulov Yu. N. Russian language and linguistic personality. Moscow: Nauka, 1987. 180 p.
6. Timofeev V. P. Personality and language environment. Sha-
- drinsk: Science, 1971. 122 p.
7. Tkachenko O. B. Ukrainian language and language life of the world. Kyiv: Spalah, 2004. 272 p.
8. Formanovskaya N. I. Rituals of politeness and tolerance. Yekaterinburg, 2003. 273 p.
9. Khomyakov M. B., Kupina N. A. Philosophical and linguocultural problems of tolerance: a collective monograph. Moscow: Olma-Press, 2005. 292 p.
10. Chabanenko V. A. Selected works on linguistics. Zaporizhzhia: Dniprovskiyi metalurg, 2007. 550 p.

The principle of tolerance in the communicative dialogue of cultures

I. M. Hapicieva, O. V. Koval, Z. O. Mytiai

Abstract. The article is devoted to the problem of interaction of languages, cultures and personalities in the conditions of world integration, because spiritual communication of people, understanding and cooperation of people begin from culture, and the dialogue of cultures is actualized precisely in communication of individuals. At the same time, the problem of correlation between the concepts of "national character" and "linguistic personality" in the context of intercultural communication is currently poorly researched and, in our opinion, needs to be covered in details. The behavioral plan of the linguistic personality is analyzed and characterized. The role of national character in intercultural communication, its influence on different levels of development of intercultural competence of linguistic personality, as well as qualitative difference and variability from the communicative barrier to the necessary factor for understanding the interlocutor of the interlocutor are also mentioned in the article.

Keywords: tolerance, communication, linguistic personality, dialogue of cultures, ethnoscience.